



## OCHRANNÁ DIGITALIZACE Z FONDŮ NÁRODNÍ KNIHOVNY ČESKÉ REPUBLIKY

Michaela Bežová (Praha)

### Protective Digitisation of the Collections of the National Library of the Czech Republic

**Abstract:** This article deals with the strategy of the digitisation of modern collections of the National Library of the Czech Republic. The digitisation strategy is divided into six basic categories. One of them is aimed at the protection of library volumes. The article presents all the possibilities of the selection of the volumes in the National Library of the CR for the purpose of protective reformatting. This includes digitising volumes at risk of paper degradation, damaged volumes and bibliophile titles as well as rebinding volumes.

**Keywords:** protective digitisation – digitisation strategy – library collection – paper degradation – collection protection

Odborná konference s názvem *Periodická paměť* se konala v říjnu 2021 v prostorách Muzea Jindřichohradecka, jež bylo společně s Národním muzeem a Metodickým centrem pro knižní kulturu a literární muzea při Památníku národního písemnictví pořadatelem tohoto dvoudenního setkání. Témata konference byla rozptýlena do všech činností knihovnictví a dalších humanitních oborů, týkala se knihovědného, sociologického i historického bádání, pozornost byla rovněž věnována restaurování dokumentů, jejich digitalizaci a zpřístupňování uživatelům. Jedno ale měly příspěvky vždy společné – zaměření na periodický tisk 19. století.

V tomto století bylo periodikum masmédiem, sloužilo jako zdroj informací pro čtenáře a zároveň začalo být široce dostupné. Periodika byla určena buď pro široký okruh publika (například *Národní politika*, *Květy*, *Hospodářské noviny*), anebo byla zaměřena regionálně, tematicky nebo pro úzkou skupinu čtenářů (zde můžeme zmínit periodika jmenovaná přímo na konferenci *Periodická paměť – Ohlas od Nežárky*, *Otavan*, *Stráž na Šumavě*, *Sokol* nebo *Práskačka*).

Není tedy překvapením, že periodika jsou, společně s monografiemi, jedním ze základních typů dokumentů, které jsou uchovávány ve fondech knihoven, paměťových a informačních institucí. Zároveň se však jedná o jeden z nejohroženějších typů dokumentů, co se týče fyzického uložení. Problematické jsou především ty tituly, které byly vydávány od druhé poloviny 19. století, kdy došlo ke změně výroby papíru, a to za pomoci dřevoviny (mechanicky vyrobené vlákniny), která může společně s dalšími faktory (špatné uložení exemplářů, nevhodné opravy, klimatické podmínky apod.) způsobit postupnou degradaci fyzických nosičů. Možností, jak tuto degradaci zpomalit, je několik.

Národní knihovna České republiky (dále NK ČR), která má ve svých novodobých fondech velké množství periodik, se v rámci jejich ochrany zaměřuje na několik činností – průzkum, odkyselování, výrobu ochranných obalů, restaurování, konzervaci a v neposlední řadě na digitalizaci, respektive ochranné reformátování. Co se týče průzkumu fondů, ten probíhá ve fondech systematicky již několik let. Pro bohemikální dokumenty vydávané mezi léty 1801–1900 je v knihovně vyloučen konzervační fond zvaný *Fond 19. století*, jež byl v minulých letech soustavně prozkoumáván pracovníky Odboru ochrany knihovních fondů NK ČR.<sup>1</sup> Z těchto průzkumů vyplynulo, že pro dlouhodobé uchování těchto dokumentů je třeba větších zásahů zahrnujících jak restaurování a konzervaci, tak metodu hromadného odkyselování, neboť jednotlivé exempláře mohou být kvůli kyselému papíru ohroženy postupnou degradací a fyzickým poškozením. Při tomto chemickém procesu dochází k odstranění volných kyselin obsažených ve struktuře papíru (tj. k neutralizaci) a rovněž k vytvoření tzv. alkalické rezervy. Ta pomáhá neutralizovat v papíře usazené kyseliny a přispívá ke stabilitě papíru. Díky každoročním projektům v dotačním mechanismu Veřejné informační služby knihoven (VISK), konkrétně podprogramu VISK 7 (od roku 2022 se tato aktivita přesunula do nově vzniklého podprogramu VISK 4), se v NK ČR odkyselí přibližně 1 200 svazků za rok, ve velké míře vydaných právě v 19. století.

Další z možností ochrany, na které se NK ČR zaměřuje, je ochranné reformátování dokumentů. Digitalizace všeobecně má v České republice poměrně dlouhou tradici, první digitalizační aktivity se datují do 90. let 20. století. V obecném měřítku ji můžeme rozdělit na tři etapy – experimentální, ochranná selektivní a masová digitalizace.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> VÁVROVÁ – KAŠŤÁKOVÁ – NEORALOVÁ – BOUMOVÁ – SAZAMOVÁ 2015.

<sup>2</sup> MELICHAR – HUTAŘ 2013.

Počáteční experimentální fáze zahrnovala první projekty zabývající se digitalizací v paměťových institucích a hlavním kritériem výběru daného dokumentu k digitalizaci bylo především uchovat v digitální podobě to nejvzácnější, případně nejstarší. Národní knihovna České republiky se do procesu digitalizace zapojila v roce 1992, kdy se připojila k programu *Memoriae Mundi*, jehož iniciátorem bylo UNESCO. O čtyři roky později bylo v NK ČR vybaveno digitalizační pracoviště, na kterém se postupně zpracovávaly právě nejvzácnější svazky. Kromě toho bylo v roce 1997 v knihovně vybudováno pracoviště digitalizace mikrofilmů a mikrofišů, na kterém se později digitalizovalo i tzv. hybridním způsobem, tj. nejdříve se titul zmikrofilmoval a poté se digitalizoval na speciálních skenerech, aby mohl být posléze zpřístupněn v digitální podobě.<sup>3</sup> Na konci 90. let a v prvních letech 21. století byla tímto způsobem zpracována významná periodika, která jsou důležitá pro studium 19. a 20. století, ale zároveň začala být ohrožována degradací papíru (například *Čech: politický týdeník katolický*, *Čas* nebo *Bohemia*).<sup>4</sup>

O potřebnosti ochranného reformátování nejen v NK ČR svědčí i fakt, že před rokem 2000 vznikly národní programy na podporu digitalizace historických dokumentů (nazvané *Memoriae Mundi Series Bohemica*) a novodobých fondů (*Kramerius*), které byly začleněny do dotačního mechanismu VISK. Ochrana a důsledná selekce titulů na digitalizaci se stala hlavním tématem druhé fáze digitalizace fondů v České republice. Svou roli zde sehrály i povodně z roku 2002, které znamenaly urychlení snah o rozvoj digitalizace novodobých dokumentů, i s ohledem na fyzické poničení některých fondů knihoven a jiných paměťových institucí způsobené záplavami.<sup>5</sup> Do této etapy můžeme zařadit například i vznik evidenčního nástroje s názvem Registr digitalizace, jenž umožňuje sledovat digitalizační aktivity zapojených institucí a zabránit nežádoucí duplicitní digitalizaci.

Druhá etapa byla ukončena rokem 2011, ve kterém došlo k zahájení projektu *Vytvoření Národní digitální knihovny* (NDK), jehož cílem bylo zdigitalizovat velké množství novodobých fondů Národní knihovny ČR a Moravské zemské knihovny v Brně. Kromě digitalizace novodobých fondů byla na konci roku 2010 podepsána smlouva o spolupráci mezi společnostmi Google a NK ČR, která se týkala digitalizace dokumentů ze specializovaných fondů knihovny, jež byly vydány do konce 18. století. Sbírky se po rozsáhlých přípravných pracích zahrnujících katalogizaci dokumentů, jejich konzervování a restaurování začaly od roku 2014 digitalizovat.<sup>6</sup>

Díky projektu NDK byla vybavena digitalizační pracoviště Národní knihovny ČR i Moravské zemské knihovny v Brně, která ve společné kooperaci pokračují v digitalizaci i po konci udržitelnosti projektu v roce 2019. Cílem NDK byla digitalizace důležitých částí bohemikální produkce vydané v 19. a 20. století, přičemž na tento záměr bylo navázáno i po roce 2019. Jelikož NK ČR stále disponuje velkým

množstvím titulů, které je nutné zdigitalizovat, vznikla potřeba vytvořit strategii digitalizace novodobých fondů, ve které by byla popsána jednotlivá kritéria výběru dokumentu k digitalizaci.

Národní knihovna České republiky svou strategii digitalizace novodobých knihovnických fondů zveřejnila na svých webových stránkách v červenci 2021.<sup>7</sup> Tato strategie je aktuálně platná do konce roku 2023, kdy rovněž končí platnost smluv s kolektivními správci DILIA a OOA-S, díky nimž je možné vystavovat digitalizované dokumenty pomocí licence Děd nedostupných na trhu (DNNT).<sup>8</sup> Pokud dojde k prodloužení této smlouvy, posune se i platnost strategie digitalizace, neboť licence DNNT je jednou z důležitých součástí výběru titulů na digitalizaci. Selekce dokumentů, které jsou posílány do digitalizační linky, probíhá podle šesti základních parametrů – ochrana, destrukce, systematičnost, výběrovost, digitalizace ze specializovaných fondů a již zmíněná licence DNNT.

Strategie digitalizace se v rámci těchto parametrů ještě dělí na různé podkategorie, například u systematické digitalizace se řeší kompletace monografií a periodik, jež jsou nejběžněji digitalizovanými typy dokumentů, u výběrové jsou zase vybírány tituly sloužící k obohacení virtuálních sbírek v digitální knihovně nebo jsou digitalizovány tituly navržené pomocí bezplatné služby Navrhnout k digitalizaci, která je implementována do knihovního katalogu prostřednictvím tlačítka, díky němuž mohou uživatelé za určitých podmínek navrhnout titul k digitalizaci.

Žádná z kategorií není nadřazená ostatním, spíše se prolínají. Již několikrát zmíněná ochrana fyzických dokumentů přesto hraje při výběru titulů k digitalizaci podstatnou roli, neboť stav některých knihovnických fondů je natolik nestabilní, že hrozí nejen degradace papíru, ale i jiné fyzické deformace, které mohou znemožnit dlouhodobé zachování svazku nebo informací v něm obsažených.

Ochranná digitalizace je ve strategii digitalizace novodobých knihovnických fondů NK ČR rozdělena do čtyř podčástí, ze kterých se dokumenty vybírají. Jedná se o dokumenty ohrožené degradací papíru, o knihovní exempláře zařazené do tzv. Poškozených fondů, o svazky určené na převazbu a o dokumenty označené jako bibliofilie.

Jak již bylo řečeno výše, degradace papíru může postupně hrozit velkému množství svazků, které jsou uloženy ve fondech NK ČR, a proto se jedná o největší část z podkategorie ochranné digitalizace. Při výběru titulů je kladen velký důraz na fyzický stav dokumentů a zároveň na rok vydání, především vzhledem ke změně výroby papíru ve druhé polovině 19. století. Horní hranice výběru je „plovoucí“, ale je přibližně stanovená na rok 1950. Obecně lze říct, že poškozením fyzického nosiče jsou nejvíce ohroženy noviny, které byly nezřídka tištěny na velmi nekvalitním papíru, degradace se však nevyhýbá ani jiným typům dokumentů.

<sup>3</sup> POLIŠENSKÝ 1999.

<sup>4</sup> VRBENSKÁ 2008.

<sup>5</sup> MELICHAR – HUTAŘ 2014.

<sup>6</sup> SUCHÁ-OČKOVÁ – HEJZLAROVÁ 2013.

<sup>7</sup> Srov. <https://www.nkp.cz/digitalni-knihovna>. [cit. 14. 9. 2022].

<sup>8</sup> Více o zpřístupnění pomocí licence DNNT například zde: <https://dnnt.cz/> [cit. 14. 9. 2022].



Obr. 1. Poškozený fond NK ČR. Foto: M. Bežová, NK ČR.



Obr. 2. Skener na mikrofilmy. Foto: Klára Nováková, NK ČR.

Periodika, která jsou ve špatném fyzickém stavu, jsou v rámci Univerzálního knihovního fondu, jenž je jedním ze základních fondů NK ČR, vyčleněna do tzv. Poškozených fondů, které není možné půjčovat uživatelům do studoven. Svazky mají poškozenou knižní vazbu, vytržené bloky papíru, případně roztržené nebo úplně vytržené listy. Většinou se jedná o tituly, které byly v dřívějších letech skenovány na mikrofilmy, čímž mohlo dojít k fyzickému poškození, ale deformaci rovněž mohlo způsobit časté půjčování jednotlivých exemplářů. Pokud není možné využít pro digitalizaci vytvořené mikrofilmy (například sken na mikrofilmu je nekvalitní, titul má velké množství fotografií nebo obrázků, a proto není záhodno skenovat v odstínech šedi), může dojít k digitalizaci z tohoto fondu. Pokud jsou takto poničené noviny do digitalizační linky vybrány, znamená to ale mnohdy zvýšené požadavky na fyzickou přípravu dokumentů před digitalizací zahrnující i ambulantní opravy (lepení natržených stran, doplnění listů papíru v bloku, přilepení jednotlivých vypadlých stran). Proto je při výběru dokumentů k digitalizaci zohledňován jak jejich fyzický stav, tak volné kapacity konzervátorů a případně i „skeneristů“ (takto

## NK Dokumenty s označením bibliofilie



Obr. 3. Provenienční a další znaky u titulů označené jako bibliofilie.

poškozené noviny se skenují na manuálních skenerech, kdy se otáčí každá strana ručně, což činí proces skenování časově náročným). V tomto případě má ochranná digitalizace jasný účel – uchovat svazek alespoň v digitální podobě a zpřístupnit ho uživatelům.

Další svazky, které jsou v rámci ochranné digitalizace zpracovány, jsou ty, jež jsou určeny na převazbu. Pracovníci Odboru správy fondů a Odboru služeb NK ČR pravidelně navrhují jednotlivé knihovní exempláře na převazbu, jedná se buď o velmi často půjčované tituly, jimž se rozpadla vazba, nebo například o brožované dokumenty, kterým vypadly jednotlivé listy. Na převazbu ale putují i svazky, jež mají vypadlé celé knižní bloky. Jelikož převazba může způsobit to, že svazek je posléze hůře rozevíratelný, a tím již není možné vytvořit kvalitní digitalizát, dochází ke skenování ještě před touto převazbou.

Poslední podkategorií ochranné digitalizace je reformátování titulů, které jsou vedeny jako bibliofilie. Jedná se o knihy, které jsou vydávány ve velmi malých nákladech, přičemž každý svazek je číselně označen, nebo o svazky, které mají nějaký zajímavý provenienční znak (ex libris známé osobnosti, vpisky, poznámky, podpisy apod.). Mezi bibliofilie se rovněž řadí ty tituly, které obsahují zajímavé grafiky nebo ilustrace, jež byly vyhotoveny některým z českých umělců a umělkyně. V NK ČR jsou tituly označovány pojmem bibliofilie v knihovním systému ALEPH, a to buď v poznámce přímo v bibliografickém záznamu, nebo v rámci poznámky u konkrétní knihovní jednotky. Obecně zde platí, že mezi bibliofilie jsou zařazeny převážně monografie, periodik je v tomto seznamu malé množství. Z takto označených titulů se poté vybírá k digitalizaci. Důvod ochranné digitalizace je v tomto případě velmi praktický, jedná se o ochranu před případným odcizením, neboť digitalizované svazky by se poté neměly půjčovat uživatelům fyzicky do studoven.

Ochranná digitalizace novodobých fondů je velmi důležitou a nedílnou součástí aktivit institucí, které se digitalizací svých fondů zabývají. Mezi ně patří i Národní knihovna České republiky. Tento typ digitalizace nejen že umožňuje zpřístupnit dokumenty uživatelům pomocí digitálních knihoven, ale rovněž díky ní dochází k ochraně informací v nich obsažených. NK ČR se v rámci hesla „ochránit a zpřístupnit“ orientuje na dokumenty ohrožené degradací

papíru, dokumenty označené jako bibliofilie, zařazené do tzv. Poškozených fondů a na svazky, které bude nutné kvůli fyzickému poškození převázat. K celému digitalizačnímu procesu v tomto případě neodmyslitelně patří i poměrně rozsáhlé přípravné práce, ať už ve formě ambulantních oprav, nebo jiných konzervátorských zásahů. Jedná se tedy o komplexní činnost ochrany knihovních fondů zahrnující součinnost pracovníků správy a ochrany fondů společně s odděleními, která jsou zahrnuta do celého procesu digitalizace.

#### Seznam použité literatury:

**VÁVROVÁ – KAŠŤÁKOVÁ – NEORALOVÁ – BOUMOVÁ – SAZAMOVÁ 2015:** VÁVROVÁ, Petra – KAŠŤÁKOVÁ, Tereza – NEORALOVÁ, Jitka – BOUMOVÁ, Kristýna – SAZAMOVÁ, Tereza. Péče o tisky 19. století v Národní knihovně ČR. *Knihovna: knihovnická revue* 26, 2015, č. 1, s. 37–57.

**MELICHAR – HUTAŘ 2013:** MELICHAR, Marek – HUTAŘ, Jan. České paměťové instituce a digitální data – historický exkurz, současný stav a předpokládaný vývoj I. *Duha: Informace o knihách a knihovnách z Moravy* [online] 27, 2013, č. 4 [cit. 14. 2. 2022]. Dostupné z: <http://duha.mzk.cz/clanky/ceske-pametove-institute-digitalni-data-historicky-exkurz-soucasny-stav-predpokladany-vyvoj>

**MELICHAR – HUTAŘ 2014:** MELICHAR, Marek – HUTAŘ, Jan. České paměťové instituce a digitální data – historický exkurz, současný stav a předpokládaný vývoj II. *Duha: Informace o knihách a knihovnách z Moravy* [online] 28, 2014, č. 1 [cit. 14. 2. 2022]. Dostupné z: <http://duha.mzk.cz/clanky/ceske-pametove-institute-digitalni-data-historicky-exkurz-soucasny-stav-predpokladany-vyvoj-0>

**POLIŠENSKÝ 1999:** POLIŠENSKÝ, Jiří. Projekt Digitalizace mikromédií v Národní knihovně ČR. *Ikaros* [online], 3, 1999, č. 1 [cit. 14. 2. 2022]. urn:nbn:cz:ik-10246. Dostupné z: <http://ikaros.cz/node/10246>

**SUCHÁ-OČKOVÁ – HEJZLAROVÁ 2013:** SUCHÁ-OČKOVÁ, Jana – HEJZLAROVÁ, Julie. Informace o projektu Národní knihovny a Google. *Časopis Národního muzea, řada historická* 183, 2013, č. 3–4, s. 43–47.

**VRBENSKÁ 2008:** VRBENSKÁ, Františka. Digitální ohlédnutí: cesta za reformátováním Národních listů. *Čtenář: měsíčník pro knihovny* 60, 2008, č. 9, s. 279–282.

#### | Michaela Bežová

Národní knihovna České republiky  
Klementinum 190  
110 00 Praha 1